

DOGSOMYN BODOO AND THE FIRST CONSTITUTION OF MONGOLIA

ДОГСОМЫН БОДОО БА МОНГОЛ УЛСЫН АНХДУГААР ҮНДСЭН ХУУЛЬ

Цэдэндамбын Батбаяр¹

Mongolian Academy of Sciences, Shihihutug University, E-mail: batbayar@shihihutug.edu.mn,
https://orcid.org/0000-0001-7259-9540

ӨГҮҮЛЛИЙН ТУХАЙ

Keywords:

Draft Constitution,
Dogsomyn Bodoо

Түлхүүр үгс:

Анхдугаар Үндсэн хуулийн
төсөл
Д.Бодоо

Article history:

Received Dec, 2024
Revised Feb, 2025
Accepted Mar, 2025

Нийтлэлийн түүх:

Хүлээн авсан: 2024, 12 сар
Шинэчилсэн: 2025, 02 сар
Хүлээн зөвшөөрсөн: 2025, 03 сар

ХУРААНГУЙ

The drafts of the Constitution developed by Prime Minister D. Bodoо and J. Tseveen include specific ideas about legal authority, democratic ideology, and the distribution of political power.

D.Bodoо supported using the British Constitution as a model and based his draft on it, while J. Tseveen placed more emphasis on human rights and freedoms.

These drafts became the foundation for the 1924 Constitution, and the ideas and views of the lawyers and politicians of that time had a positive impact on establishing a Constitution with national characteristics.

Ерөнхий сайд Д.Бодоо болон Ж.Цэвээн нарын боловсруулсан Үндсэн хуулийн төслүүдэд хуулийн эрх мэдэл, ардчилсан үзэл баримтлал болон улс төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтын талаар тодорхой санаанууд тусгасан.

Д.Бодоо Английн Үндсэн хуулийг үлгэр жишээ болгон ашиглахыг дэмжиж, үндсэн хуулийн төслөө боловсруулсан бол Ж.Цэвээн хүний эрх, эрх чөлөөг түлхүү тусгажээ.

Эдгээр төслүүд нь 1924 оны Үндсэн хуулийн суурь болж өгсөн бөгөөд тухайн үеийн хуульч, улстөрчдийн үзэл санаа, үзэл бодол нь үндэсний шинж чанартай Үндсэн хуулийн эх суурийг тавихад эерэг нөлөө үзүүлсэн болохыг өгүүлнэ.

Энэ өгүүлэл [CC BY-NC](#) лицензийн дагуу нээлттэй хандалтын эрхтэй.

¹Академич, түүхийн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D), Шинжлэх ухааны академийн гишүүн, Шихихутуг их сургуулийн Эрдмийн зөвлөлийн гишүүн.

1. Танилцуулга

Өнгөрсөн онд тохиосон Монгол Улсад анхдугаар Үндсэн хууль батлагдсаны 100 жилийн ойд зориулж анхдугаар Үндсэн хуулийг батлах үйл хэрэгт онцгой хувь нэмэр оруулсан төр, нийгмийн зүтгэлтэн Догсомын Бодоогийн хувь нэмрийг онцлон харуулах зорилгоор энэхүү өгүүллийг бичлээ.

2. Арга зүй

Догсомын Бодоо (1885-1922) нь Монгол улсын дөрөв дэх ерөнхий сайд, Консулын дэнжийн нууц бүлгийн үндэслэн байгуулагч, Ардын хувьсгалын анхны долоогийн нэг, Монголын төрийн нэрт зүтгэлтэн хүн байсан бөгөөд түүний анхны Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулахад оруулсан хувь нэмэрийг түүхэн эх сурвалжид үндэслэн түүхэн цаг үеийн онцлог, Үндсэн хуулийн мөн чанар, судлаачдын үзэл баримтлалд үндэслэн харьцуулан судалж, дүн шинжилгээ хийх аргаар тодорхойлоход чиглэсэн.

ДОГСОМЫН БОДОО (1885-1922)

Нийслэл Хүрээний Маймаа хотноо 1885 онд төрсөн. Бага наснаас бичиг үсэгт суралцаж, “Шинэ толь”, “Нийслэл Хүрээний сонин бичиг” зэрэг сонин сэтгүүлийн ажилд идэвхтэй оролцож байв. Мөн Шанзовын яаманд бичээч хийхийн хамт Нийслэл Хүрээн дэх Оросын консулын газрын дэргэдэх орчуулагч, хэлмэрч нарыг бэлтгэх сургуульд монгол хэлний багшаар ажиллаж, энэ үедээ Консулын дэнжийн улс төрийн нууц бүлгэмийг санаачлан байгуулжээ.

1920 онд “анхны Долоогийн нэг” болж, Зөвлөлт Орос Улсаас тусламж гуйх төлөөлөгчдийн бүрэлдэхүүнд орж, Дээд Үд, Эрхүү очсон. Коминтерны Монгол-Төвдийн хэлтэст хандаж, МАН-ын нэрийн өмнөөс хандсан албан бичигийн эхийг зохиосон гэж үздэг. 1921 оны 3 дугаар сараас Ардын Түр Засгийн Газрын Гадаад хэргийг эрхэлсэн түшмэл, 4 дүгээр сараас АТЗГ-ын Ерөнхий сайдаар ажиллаж байв. 1921 оны 7 дугаар сараас АЗГ-ын Ерөнхий сайд бөгөөд Гадаад яамны сайдаар томилогдон ажиллав. Анхны Ерөнхий сайдын хувьд Хэмжээт цаазат засгийг тогтооход шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэж, Богд Жибзундамба хутагтыг шарын шашны тэргүүний хувьд хэмжээт эрхт хаанд өргөмжилж, Богд хаан, Эх дагина нартай ойр харилцаатай байж, Богдын багш Ёнзон хамбын гэрт нь морилж хадаг барьж, үндэсний эв нэгдлийг дээдлэн ажиллаж байсан байна. Судлаачид “Тангаргийн гэрээ”-г Д.Бодоо эхийг нь зохиосон гэж үздэг. Д.Бодоог 1922 онд хилс хэргээр буруутган цаазалсан бөгөөд 1991 онд нэр төрийг нь сэргээсэн байна.

3. Судалгааны үр дүн

1921 онд үндэсний ардчилсан хувьсгал ялсны дараа ҮШ Богд Жибзундамба ба Ардын засгийн газрын хоорондох эрх хэмжээ, харилцааны асуудлыг хууль зүйн үүднээс нарийвчлан боловсруулах шаардлага зүй ёсоор тулгамдан тавигджээ. Монголын хүн амын дийлэнх олонхын дотор шашны нөлөө туйлын хүчтэй, шашны тэргүүн Богд

гэгээнийг тахин шүтэх үзэл өргөн дэлгэр байсан нөхцөлд “хэмжээт эрхт хаант засаг” тогтоох нь зүйтэй гэж үзсэн байна. Ийнхүү Ардын засгаас 1921 оны 9 дүгээр сарын 20-нд “Улсын түр цагийн хурлыг байгуулах дүрэм”-ийг баталж, 1921 оны 11 дүгээр сарын 1-нд “Богд хаан ба Засгийн газрын хоорондох холбогдлыг илэрхийлсэн тангараг дүрэм” хэмээх баримт бичгийг хянан баталжээ. Түүхэнд “Тангаргийн гэрээ” хэмээн орсон уг хуульчилсан актын бүлэг зүйлд:

Нэгдүгээр зүйл. Монгол улсын богд хаан Жибзундамба хутагт шарын шашны богд эзэн болох тул улс төрийн хэрэгт холбогдолгүй, шашны бүх хэргийг хязгааргүй эрхэлбэл зохино.

Хоёрдугаар зүйл. Богд Жибзундамба хутагт хаан нь хэмжээт засагт ардын хаан тул тус улсын аливаа хэргийг засгийн газрын ерөнхий сайдаар дамжуулан гүйцэтгүүлбэл зохино.

Дөрөвдүгээр зүйл. Хэмжээт засагт Монгол ард улсын үндсийг батлан боловсруулах ба ард түмний ашиг тусыг батлан дэлгэрүүлэх хууль дүрмийг ардын засгийн газраас үүсгэн зарлахад Богд хаантнаа сонсгон айлтгаж ёсоор явуулах тул энэ мэт хууль дүрмийг богд хаантан үл зөвшөөрөх ба эвдэж үл болно гэжээ.¹ С.Жалан-Аажав номдоо “Тангаргийн гэрээ”-г зөвхөн Богд гэгээн ба ардын засгийн газрын хоорондын харилцааг зохицуулсан баримт бичиг гэж үзвэл учир дутагдалтай, харин ардын засгийн газрын үйл ажиллагааны ерөнхий зарчим, эрх үүргийг тодорхойлж баталсан Үндсэн хуулийн чанартай акт гэж үзвэл зохино” гэжээ.²

Ардын засгийн газраас Богд хааны эрхийг хэмжээлсэн ба ардын эрхт хэмжээт цаазат засаг тогтоосныг тайлбарлан таниулах өргөн ажил зохиож байв. “Уриа” сонины нэг өгүүлэлд ерөөс шашин төр хоёрын хэрэг бол хоёр өөр зүйл мөн. Тэр хоёрын хооронд нийлэлцэх ба зөрөлдөх зүйл олон. Нэгэн хүн хоёуланг эрхэлбэл аль аль нь хоцорно. Үүнийг Пагва лам, Хубилай сэцэн хаан, Чинбай мэргэн хатан зэрэг хуучны мэргэд аль эрт заасан гээд “Богд Жибзундамба хутагт хаан шашны эзэн болж шашны хэргийг эрхлээд улс төрийн хэргийг тус улсын засгийн газар ба олон түмний төлөөлөгчдийн хуралдаанаас Богд хаандаа мэдэгдэн сургагдаж явуулбаас зохино” энэ бол хэмжээт цаазат засгийн гол бодлого мөн гэж бичжээ.³

Ийнхүү 1921 оны 9-11 дүгээр сард “Тангаргийн гэрээ”, “Улсын түр цагийн хурлын дүрэм”-ийг боловсруулан мөрдсөн нь Монгол Улсын үндсэн хуулийг боловсруулах ажлын эхлэл байсан гэж үзүүштэй. Тэр үед Ерөнхий сайдаар ажиллаж байсан Д.Бодоо “Монгол хэмжээт засагтай ард улсын үндсэн хууль” хэмээх анхны үндсэн хуулийн төслийг боловсруулжээ. Мөн УТА-д хадгалагдаж байгаа тодорхой нэргүй, хараахан бүрэн боловсруулж дуусаагүй төслийг Ж.Цэвээн зохиосон байна. Д.Бодоогийн төсөл 6 бүлэг, 27 зүйлтэй, Ж.Цэвээний төсөл 7 бүлэг 24 зүйлтэй. Түүхч С.Идшинноров үзэхдээ

¹ БНМАУ-ын Үндсэн хууль түүнд холбогдох зарим актын эмхэтгэл. УБ., 1972, тал.39-40.

² С.Жалан-Аажав. Ардын хувьсгалт төрийн хууль тогтоох үйл ажиллагааны үндсэн чиглэл (1921-1940). УБ., 1967, тал.32-33.

³ “Уриа” сонин. 1921.08.28 №5.

Д.Бодоо “Тангаргийн гэрээ”-г, Ж.Цэвээн “Улсын түр цагийн хурлын дүрэм”-ийг тус тус боловсруулсан бөгөөд түүнээ өргөтгөн үндсэн хуулийн төсөл болгон тус тусдаа ажилласан гэсэн саналыг дэвшүүлжээ.⁴

Д.Бодоо, Ж.Цэвээн аль аль нь Монгол улсын төрийн байгуулал засаглалын хэлбэрийн хувьд хэмжээт эрхт хаант улс байхаар төсөөлж байсан нь тэдгээр төслөөс тодорхой харагдаж байна. Бодоогийн бичсэн нэгэн захидалд улс төрийг байгуулахдаа үндсэн хуульт хаант засаг бүхий Англи улсын байдлыг толь болгон дуурайвал зохино гэсэн санаа тусгагдсан байдаг. Д.Бодоогийн боловсруулсан “Монгол хэмжээт засагтай ард улсын үндсэн хууль” төслийн “Хааны тухай зүйлүүд” гэдэг нэгдүгээр бүлэгт дээр дурдсан “Тангаргийн гэрээ” бараг тэр чигээрээ орж байжээ.⁵

Ж.Цэвээний боловсруулсан төслийн “Богд хааны тухай” гэдэг хоёрдугаар бүлэгт “Жибзундамба хутагтын наймдугаар дүрийг Монголын хэмжээт эрхт богд хаан хэмээн өргөмжилнө” гээд “Богд хааны эрх хэмжээг олноо өргөгдсөний арван нэгдүгээр оны арван сарын шинийн хоёрны өдөр Ардын засгийн газар, Богд хаан хоёрын хоорондох холбогдлыг тодорхойлсон дүрмийн ёсоор журамлан дагаваас зохих тул энэхүү дүрмийг үндсэн хуульд хавсаргав” гэжээ.⁶

Д.Бодоо, Ж.Цэвээн нарын төсөлд улсын хурлын тухай тусгасан нь

Д.Бодоогийн төсөл: 4 дүгээр бүлэг “Улсын хуралдааны тухай”	Ж.Цэвээний төсөл Нэгдүгээр бүлэг
20-р зүйл: Улсын хуралдаан болбаас угсаатан, ард хэмээн ялгахгүй нэгэн гэрийн хурал байваас зохино.	1-р зүйл: Монгол улс болбоос ардын эрхтэй хэмжээт цаазат засгийг явуулмуй.
21-р зүйл: Улсын их хуралдааны тухай тусгаар тогтсон дүрмийн ёсоор сонгосон гишүүд хуралдан хэлэлцэх хэргийн чанар нь ард түмний ашиг тусыг алагчлах үгүй хичээн бүтээж, аливаа зовлон зүдүүрээс ангижруулан, энх түвшнээр хүмүүжүүлэх санааг гол болгоно.	2-р зүйл: Монгол улсын харьяат ард түмний сонгосон төлөөлөгчид чуулж, бүх улсын хуралдаан байгуулан бүх улсын дээд эрхийг баримуй.
22-р зүйл: Улсын хуралдааныг жил бүр зарлаваас зохих ба хуралдахуй дор хугацаа нь хоёр сараас өнгөрүүлж үл болно. Хэрэв чухал учир буй бөгөөс Засгийн газраас хугацааг сунгаж хэлэлцүүлбээс зохино.	3-р зүйл: Монгол улсын бүгд цааз хуулийн зүйлүүдийг залруулах, зохиох, батлах ба улсын орлого зарлагыг хянан батлах хийгээд зарга шүүхийн ёсыг байгуулах, гадаад лугаа гэрээ ... батлах, хэмжээ жигнүүр, мөнгө зоос гаргах зэрэг улсын дээд эрхэд холбогдох зүйлүүдийг цөм хэлэлцэн тасалмуй.
23-р зүйл: Улсын хурлыг зарлахуй дор Засгийн газраас өдрийг тогтоож нээмүй, хаамуй, хугацаа сунгамуй.	4-р зүйл: Засгийн газрыг улсын хурлаар сонгон талбимуй, халмуй.
24-р зүйл: Улсын хуралдаанаар хэлэлцсэн	5-р зүйл: Улсын хурал чөлөө бүхий цагт

⁴ С.Идшинноров. Бүтээлийн чуулган. II. Дэд боть. УБ., 2013. тал.311.

⁵ МУУТА, ТБА, Х-1, Д-1, ХН-2, хуудас.85-91.

⁶ Ж.Цэвээний боловсруулсан Үндсэн хуулийн төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.

хэргийг Засгийн газрын хуралд оруулж батлан тогтоож, Хаантнаа айлтгаж, толилоод, гарын үсэг зурж гүйцмэгц хүчин төгөлдөр болгон явуулна. Хэрэв засгийн газраас зөвшөөрөхгүй зүйл буй аваас Улсын хуралд дахин хэлэлцүүлэх эрх баймуй.	улсын дээд эрхийг ардын засгийн газар хадгалбаас зохимуй.
---	---

Гэвч Д.Бодоо, Ж.Цэвээн нар Улсын хурал, засгийн газар, иргэдийн эрх, эрх чөлөө зэрэг Үндсэн хуулийн тулгуур асуудлаар тэр бүр адилхан үзэл баримтлалтай байгаагүй нь тэдгээр төслөөс тодорхой байна. Д.Бодоогийн боловсруулсан төслийн 4 дүгээр бүлэг нь “Улсын хуралдааны тухай”-д зориулагджээ. Түүнд улсын хуралдаан бол угсаатан, ард хэмээн ялгахгүй нэг гэрийн /нэг танхимтай-Ц.Б./ хурал байна. Улсын хурлыг тусгай тогтоосон дүрмийн дагуу сонгон байгуулах бөгөөд улсын хурлын зорилгыг “ард түмний ашиг тусыг алагчлахгүй хичээн бүтээж, аливаа зовлон зүдүүрээс ангижруулан, энх түвшнээр хүмүүжүүлэх утга бөгөөд хуралдах хугацааг хоёр сараас хэтрүүлэхгүй байх, чухал учир бий бол хугацааг засгийн газраас сунгаж болох, хуралдааныг нээх, хаах товыг тогтоох, сунгах эрхийг засгийн газарт олгохоор” заасан байна. Үүнээс үзэхэд Д.Бодоо 1921 онд байгуулагдсан Улсын түр цагийн хурлын жишгийг баримталж, Засгийн газар илүү эрх мэдэлтэй, улсын хурал нь зөвлөх эрхтэй байхаар бодож тусгасан зүйл ажиглагдаж байна. Д.Бодоо хэмжээт эрхтэй Эзэн хаантай, Засгийн газарт төрийн эрх төвлөрдөг, Улсын хурал нь зөвлөх эрхтэй байхаар төсөлдөө тусгажээ.

Харин Ж.Цэвээн төслийнхөө нэгдүгээр бүлэгт улсын хурлын асуудлыг тусгажээ. Уг төсөлд Монгол улс ардын эрхтэй, хэмжээт цаазат засагтай улс байна гээд “Монгол улсын харьяат ард түмний сонгосон төлөөлөгчид чуулж, бүх улсын хуралдаан байгуулан, бүх улсын дээд эрхийг барина” гэдгийг заажээ. Өөрөөр хэлбэл, Улсын хурал төрийн дээд эрхийг барина гэсэн парламентат засаглалыг төсөлдөө тусгаж өгчээ. Улсын хурлын таслан шийтгэх хэргүүд нь Монгол улсын бүх цааз хуулийн зүйлүүдийг залруулах, зохиох, батлах, улсын орлого, зарлагыг хянан батлах, ... хэмжээ жигнүүр, мөнгө зоос гаргах зэрэг улсын дээд эрхэд холбогдох зүйлүүдийг цөм улсын хуралдаан хэлэлцэн таслан тогтооно гэжээ. Түүнчлэн улсын хурал засгийн газрыг сонгох, халах эрхтэй байна гэжээ. Түүнчлэн “улсын хурал чөлөө бүхий цагт улсын дээд эрхийг засгийн газар хадгалбаас зохино” гэсэн байна. Энэ заалт хожим 1924 онд улсын анхдугаар их хурлаас баталсан анхдугаар үндсэн хуульд энэ чигээр орсон байдаг.⁷

Д.Бодоо төслийнхөө 2 дугаар бүлэгт иргэн хүний эрх, эрх чөлөө, үүргийн тухай тусгажээ. Тэр бээр “Монгол ард хэн боловч хуучин эрх чөлөө, заншлаа эдлэхээс гадна сонгон хэрэглэхүйд нийлэлцэх эрдэм чадал буй бөгөөс бичиг, цэргийн их тушаал ба бусад ямар ч албанд орж болно” гээд монгол ард өөртөө засах журмыг тусгай хуулиар заан гаргах, өөр өөрийн хөдлөх ба үл хөдлөх хөрөнгийг эдлэх эрхтэй, гагцхүү хуулийн дагуу албан татвар төлөх үүрэгтэй, гагцаар буюу олноор нэр нийлж өөр өөрийн эрх

⁷ Ж.Цэвээний төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.

ашгийг дэлгэрүүлэх бодлого гаргаж, дээд газар өргөн мэдүүлэх эрхтэй бөгөөд гагцхүү хууль зөрчих захиргаанаас тогтоосныг гажуудуулж болохгүй. Мөн ард олон шашин шүтлэгийг олны амгалан төвшинд нийлүүлэн, ардын үүрэгт үл харшлахаар хэмжээг тогтоож, шашин мөргөлийн шүтлэгийг үйлдэх эрх чөлөөтэй гэжээ. Түүнчлэн ард олныг хуулийн гадна зоримгоор барьж хорьж болохгүй, орон нутгаас үлдэн хөөх ба нэрийг гутаан доромжилж үл болно хэмээсэн заалтыг оруулжээ. Бас нэг чухал заалт бол “улс төрийн хэргийг сайжруулах үүднээс санал гаргаж цугларан хэлэлцэх, хоршоо байгуулах /улс төрийн намыг хэлж байна-Ц.Б./ улс төрийн эрхтэй гэдгийг дурдаад гагцхүү хортой санаа агуулах хоршоо нам байгуулах ба зэр зэвсэг барьж эсэргүүцэх зэрэг хэрэг гаргаж үл болно” гэжээ.⁸

Д.Бодоо, Ж.Цэвээн нарын төсөлд ард иргэдийн эрх үүргийг тусгасан нь

Д.Бодоогийн төслийн 2 дугаар бүлэг “Ардын эрх ба үүргийн тухай”	Ж.Цэвээний төслийн 3 дугаар бүлэг “Ард түмний эрх үүргийн тухай”
10-р зүйл: Монгол ард хэн ч болов хуучин эрх чөлөө, заншлаа эдлэхээс гадна сонгон хэрэглэхүй дор нийлэлцэх эрдэм чадал буй бөгөөс бичиг цэргийн эрх тушаал ба бусад ямар ч албанд орж болно.	1-р зүйл: Монгол улсын засаг нь ардын эрхтэй тул хувийн эрх чөлөөг хүндэтгэн үзэж, хэн хүн нэрээ нуулгүйгээр өөрийн саналыг аман үгээр ба бичиг дэвтрээр хэвлэн гаргаж олон дор тараахад хуучин хэвээр чөлөө эрхтэй байна. Гагцхүү улс төр, олон түмний ашиг тус, эрх мэдэл дүрс байдалд хорлолтой зүйлийг гаргаваас тухайд тогтоосон дүрмийн ёсоор шийтгэнэ.
11-р зүйл: Монгол ард өөртөө засах журмыг яахин хэрэглэх явдлыг тусгаар хуульд заан гаргана.	2-р зүйл: Ард түмэн санал хүчин нийлж нам хоршоо, бүлгэм үүр зэргийг байгуулах ба хурал чуулж аливаа хэрэг учир шүүмжлэх зэрэг тогтсон дүрэм ёсоор эрх чөлөө эдэлнэ. Гагцхүү улс төрд харштай зорилго явдал гаргаж болохгүй.
12-р зүйл: Монгол ард өөр өөрийн хөдлөх ба хөдлөхгүй хөрөнгийг эдлэх эрх буй. Гагцхүү тогтоосон хууль ёсоор албан татварыг хураалгавал зохино.	3-р зүйл: Монголын харьяат бүгд шашин мөргөлийг өөрийн дур сүжгээр шийдэх ба албадаж болохгүй.
13-р зүйл: Монгол ард гагцаар буюу олноор нэр нийлж өөр өөрийн эрх ашгийг дэлгэрүүлэх бодлого гаргаж, дээд газар-аа өргөдөл мэдүүлэх эрх буй. Гагцхүү улсын хуулийг зөрчих буюу захиргаанаас давж үл болно.	4-р зүйл: Монголын харьяат иргэд дээд доорд, эрхтэн дархтан, лам хар гэж ялгаварлахгүй цөм улс төр, орон нутгийн алив үүрэг ба эрх чөлөөг тэгш эдэлнэ.
14-р зүйл: Монгол ард шашин шүтлэгийг олны амгалан түвшинд нийлүүлж, ардын үүрэгт үл харшлахаар хэмжээг тогтоож,	5-р зүйл: Монгол Улсын албаны хэл бичиг нь монгол хэл бичиг байна.

⁸ Д.Бодоогийн төсөл. МУУТА, ТБА, Х-1, Д-1, ХН-2, хуудас.85-91.

шашин мөргөлийн шүтлэгийг үйлдэх эрх чөлөө олгоно.	
15-р зүйл: Монгол ардуудыг хуулийн гадна зоримгоор барьж хорих ба гянданд хаах буюу орон нутгаас үлдэн хөөх хийгээд нэрийг нь гутааж доромжилбоос хэрхэвч үл болно.	6-р зүйл: Монголын газар ус, дэлхийн баялаг, хил хязгаарыг монголын харьяат хүмүүн бүгд хичээнгүйлэн хамгаалж, гадаадын хүн зоргоор нүүдэллэн орж, колони болон суух, онц эрхээр түрэмгийлэн монгол үндэстний эдүгээгийн ба хойдын эрх ашгийг булаах буюу эвдэхээс сэргийлэх явдал болмуй.
16-р зүйл: Монгол ард хэн ч болов улс төрийн хэргийг сайжруулах зэргийн санал гаргаж цугларан хэлэлцэх ба хоршоо нам байгуулах эрх буй. Гагцхүү тэрслүү хортой санаа агуулах хоршоо нам байгуулах ба зэр зэвсэг барьж эсэргүүцэх зэрэг хэрэг гаргаж үл болно.	

Д.Бодоогийн төслийн 5 дугаар бүлэг нь Улсын санхүүгийн тухайд зориулагджээ. Түүнд “Улсын орлого зарлагын зүйлийг жил бүр Улсын их хуралдаанаар төлөвлөн хэлэлцсэн хойноо Засгийн газар оруулж батлан тогтооно. Хэрэв төлөвлөснөөс илүү зарцуулах чухал хэрэг тохиолдвоос Засгийн газар мэдүүлж батлуулан явуулаад хойт жилийн хуралд мэдүүлнэ” гэжээ. Түүний 6 дугаар бүлэг нь “Зарга шүүхийн тухай” ажээ. Түүнд “Аливаа хулгай, худал, зарга заалхайн хэрэг шийтгэх газар ба ял шүүх цаазыг тусгай хуулиар заан гаргана” гээд “Аливаа хүн хоорондоо гэрээ байгуулж хөдлөх ба хөдлөхгүй хөрөнгийг худалдах буюу зээлэх эрх буй. Хэрэв өрт хүний өв хөрөнгө нь өрөө төлж чадах аваас тэрхүү хүний өмч ба бусад орлогын зүйлийг барьж авч болохгүй. Бас ч өрт хүн өрөө төлөн чадах цагт түүний батлан даагчдаас өрийг албадан төлөө төлүүлж болохгүй. Хэрэв тэрхүү өрт хүний хөрөнгө хохирч дуусан төлж чадахгүй болбоос батлан даагчдаас өрийг төлөөд уг өрт хүний орлогын зүйлийг барьцаалан авч болмуй” гэжээ.⁹

Д.Бодоогийн боловсруулсан Үндсэн хуулийн төслийн онцлог юу байв?

Д.Бодоо 1921 оны хувьсгалын дараа Цорж мэргэн лам, Зуугийн хувилгаан нарт бичсэн нэгэн захидалдаа: Монголын хоцрогдсон буурай нөхцөлд “боловсорсон улсын адил их, бага улаан үзэлт улс огт тохирохгүй, хурлын эрхт бүгд найрамдах улс бас хэцүү, хуучин ёсоор хэмжээгүй эрхт эзэнт улс байгуулбал ...бидний ядуу ард түмэн яахан тэсвэрлэж чадах аж. Тэднийг хэмжээлэхэд гагцхүү албадан татаж мөлжин хувируулахыг зогсоохоос бус харшлах зүйлгүй болох дээр Хэмжээт эзэнт улсыг бат лут хэмээн баримтлах нь дэлхий дээр самуун будилаангүй амар тайван суугаа Англи улсыг өмнөх толь болгож болно” гэжээ. Түүхч Л.Бат-Очир энэ тухайд Д.Бодоо тухайн үед социалист төр, цэвэр парламентын ёс, хэмжээгүй эрхт ёсны алиан ч Монголд тэр хэвээрээ

⁹ Д.Бодоогийн төсөл. МУУТА, ТБА, Х-1, Д-1, ХН-2, хуудас.85-91.

тохирохгүй, харин хэмжээт эрх бүхий хаантай, үндсэн хуульд парламентын хэлбэр буюу Английн төрийн байгууламжийг үлгэр болгон өөрийн улсын өвөрмөц байдалд зохицуулан хэрэглэж болох юм гэсэн санаа дэвшүүлж байжээ гэж үзсэн байна.¹⁰

Ж.Цэвээн төсөлдөө хүний эрх, эрх чөлөөний асуудлыг нарийн тусгажээ. Тэр бээр “Ард түмний эрх үүргүүд” гэсэн 3 дугаар бүлэгтээ “Монгол улсын засаг нь ардын эрхт тул хувийн эрх чөлөөг хүндэтгэн үзэж, хэн хүн нэрээ нуулгүйгээр өөрийн саналыг аман үгээр ба бичиг дэвтрээр хэвлэн гаргаж олонд тараахад хуучин хэвээр чөлөө эрхтэй байна. Гагцхүү улс төр, олон түмний ашиг тус, эрх мэдэл дүрс байдалд хорлолтой зүйлийг гаргаваас тухайд тогтоосон дүрмийн ёсоор шийтгэх, ард түмэн санал хүчин нийлж нам, хоршоо, бүлгэм, үүр зэргийг байгуулах ба хурал чуулж аливаа хэрэг учир шүүмжлэх эрх чөлөө эдэлнэ. Гагцхүү улс төрд харштай зорилго явдал гаргаж болохгүй” гэжээ. Шашин шүтэх эрх чөлөөний хувьд “Монголын харьяат бүгд шашин мөргөлийг өөрийн дур сүжгээр шийдэх, албадаж болохгүй. Монголын харьяат иргэд дээд доорд, эрхтэн дархтан, лам хар гэж ялгаварлахгүй цөм улс төр, орон нутгийн алив үүрэг ба эрх чөлөөг тэгш эдэлнэ” гэсэн байна. Ж.Цэвээн ийнхүү төсөлдөө хүн бүр саналаа чөлөөтэй гаргах, эвлэлдэн нийлэх, шашин шүтэх, сонгох сонгогдох эрхийг тусгаж өгсөн нь тухайн нийгмийн нөхцөлд асар их дэвшилттэй зүйл байлаа.

Дүгнэн үзвээс Д.Бодоо, Ж.Цэвээн аль аль нь тухайн нөхцөлд Монголын өвөрмөц байдалд хэмжээт эрхт хаант улс буюу үндсэн хуультай хаант засаглал илүү тохиромжтой гэж үзэж байжээ. Харин улсын хурал зөвлөх эрхтэй байх уу, улсын дээд эрхийг барих уу гэдэг асуудлаар санал зөрүүтэй байв. Тэд хэдийгээр Монгол улс ардын эрхт хэмжээт цаазат улс гэдгийг тунхаглаж байсан боловч Монгол улсын харьяат хэн боловч санал бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, эвлэлдэн нэгдэж хоршоо, нам байгуулах, шашин шүтэх, хөдлөх ба үл хөдлөх хөрөнгө эдлэх, бичиг цэргийн ямар ч албан тушаалд сонгох сонгогдох тэгш эрхтэйг зарлан тунхагласан нь туйлын дэвшилт зүйл байсныг тэмдэглэвэл зохино. Хэдий энэ хоёр төсөл анхны хувилбар шинжтэй, батлагдаж мөрдөгдөөгүй боловч 1924 онд Улсын анхдугаар их хурлаас баталсан Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулахад нэгэн чухал суурь дэвсгэр болж өгсөн нь маргаангүй юм. Түүнчлэн энэхүү Д.Бодоо, Ж.Цэвээн нарын Үндсэн хуулийн төсөл аль аль нь 1924 оны Үндсэн хуулийн төсөлд эцсийн дүндээ жин дарахаар тусаж чадаагүйг тэмдэглэх хэрэгтэй. Үүний учир нь Коминтерн, түүний төлөөлөгч Турар Рыскуловын Монголын дотоод хэрэгт хөндлөнгөөс оролцож, Зөвлөлт маягийн Үндсэн хуулийн төслийг хүчээр тулган хүлээлгэсэн үйл ажиллагаатай холбоотой.

Үндсэн хуулийг боловсруулах ажлыг 1922 оны зун цагаас албан ёсоор эхлүүлжээ. Олноо өргөгдсөний 12-р оны 5 сарын 19-ны өдөр буюу 1922 оны 5 дугаар сарын 19-ны өдрийн Засгийн газрын 21 дүгээр хурлаас Шүүх яамны тэргүүн сайд С.Магсаржав тэргүүтэй, Судар бичгийн хүрээлэнгийн гишүүн Ж.Цэвээн, түшмэл Бат-Очир нарын бүрэлдэхүүнтэй Үндсэн хууль боловсруулах анхны комиссыг томилжээ. Уг хурлын

¹⁰ Ардын засгийн анхны Ерөнхий сайд Догсомын Бодоо. Эмхэтгэл. УБ., “Стратеги академи”, 2021, тал.40-43.

тогтоолд: “Манай Монгол улс ардын эрхт хэмжээт цаазат засгийг явуулж буй боловч үндсэн хууль зүйлийг тогтоон гүйцэтгээгүй нь аливаа хэргийг шийтгэж явуулах дор их л дутагдах газар буй амуй. Үүнд одоогоос тусгай комисс томилон гаргаж, урьд автономит засгийн үед зохион төлөвлөж гаргасан журамлан явуулах хууль цаазын бичгээс авах гээхийг ялган салгаж, ...эрхбиш Европын олон улсын хууль дүрмийг харгалзан ...энэхүү хэрэгт шүүх яамны тэргүүн сайд Магсаржав, Судар бичгийн хүрээлэнгийн гишүүн Ж.Цэвээн, түшмэл Бат-Очир нарыг тусгайлан томилж, Шүүх яамнаас эрхлэн гурван сарын дотор хянан зохицуулж гүйцэтгүүлэхээр тогтов” гэжээ.¹¹

Чухам яагаад Европын олон улсын хууль дүрэм, ялангуяа Английн Үндсэн хуулийг жишиг болгон авч үзэхээр болсон бэ? МАН, АЗГ, ялангуяа АЗГ-ын Ерөнхий сайд байсан Догсомын Бодоо нар дэлхий дахины боловсон улсын байдал, олон улсын жишгийг давхар бодолцсон байж таарна. Д.Бодоо Ардын хувьсгал ялсны дараа Цорж мэргэн лам, Зуугийн хувилгаан нарт бичсэн өмнө иш татсан нэгэн захидалдаа: Монголын хоцрогдсон буурай нөхцөлд “эдүгээ манай Монгол улс их бүдүүлэг бөгөөд боловсорсон улсын адил их, бага улаан үзэлт улс огт тохирохгүй, хурлын эрхт бүгд найрамдах улс бас хэцүү, хуучин ёсоор хэмжээгүй эрхт эзэнт улс байгуулбал ...бидний ядуу ард түмэн яахин тэсвэрлэж чадах аж...Иймийн учир хэмжээт эрхт эзэнт улс байгуулсан нь буюу. Юун хэмээвээс, бүгд Богд лам, бурхан шашин хэмээн итгэх бөгөөд энэхүү хэмжээт хэмээсэн үг нь төрийн хэргийг сайд хийгээд яам, олны төлөөлөгчдийн хурлаар юу гэж тогтсоныг эзэн эвдэхгүй, шашны багшийн хэрэгт төр албаны газраас хамаарахгүй, олноор дуртай болоод багшийн зарлигийг дагавал дагана, дуртай болоод зөрчих буюу эс хүлээх аваас, мөнхүү бурхны номлосон ёсоор нүгэл хилэнцээ өөр өөрөө хүлээх тул хэрхэвч багшийн зарлигийг дагатугай хэмээн албадаж үл болно. Ийм болохул, багшид ч сүжиг итгэмж алдагдах зүйл гарахгүй, багш Богд хаан ч төрийн хэрэгт Богд ингэв, эзэн чингэв хэмээх үг будилаан хүлээх ч үгүй болно. Иймээс эргэцүүлбэл, эзэн хэмжээтэй эрх хэрэглэсэн тул бусад ноёд засаг, хувилгаан хутагт мөн хэмжээгүй эрхтэй аж төрөх нь хасагдана. Тэднийг хэмжээлэхэд гагцхүү албадан татаж, мөлжин хохируулахыг зогсоохоос бус харшлах зүйлгүй болох дээр хэмжээт эзэнт улсыг бат лут хэмээн баримтлах нь дэлхий дээр самуун будилаангүй амар тайван суугаа Англи улсыг өмнөх толь болгож болно”¹² гэж дурджээ.

Д.Бодоогийн энэхүү захидлаас хэд хэдэн зүйл харагдаж байна. Тэр бээр чухам яагаад “хэмжээт эрхт эзэнт улс” байгуулах болсноо маш тодорхой тайлбарлажээ. Бүх ард олон Богд лам, бурхан шашинд итгэх нөхцөлд хэмжээт эрхт хэмээсэн нь төрийн хэрэгт Богд лам оролцохгүй, шашны хэрэгт төр засаг хутгалдахгүй, эв нийцтэй төр шашнаа тус тусдаа эрхлэн явуулах нөхцөл бүрдэнэ гэж үзжээ. Мөн тэр бээр Монгол орны нөхцөлд “их, бага улааны үзэлт улс” тохирохгүй гэсэн нь Орос оронд түгэн дэлгэрсэн “большевик болон меньшевик” хэмээх коммунист улааны үзэл суртал аль нь ч тохирохгүй гэж үзэж байсныг илтгэн харуулж байна. Хамгийн их анхаарал татаж байгаа нь Д.Бодоо дэлхийн

¹¹ МУУТА, ТБА. Х-1, Д-1, ХН-80, хуудас.171-173.

¹² Догсомын Бодоо. Хэлсэн, бичсэн зүйлийн түүвэр. Эмхэтгэсэн Л.Бат-Очир. УБ., 2001. тал.72-73.

олон улсын жишээг, тухайлбал “дэлхий дээр самуун будлиангүй, амар тайван суугаа Англи улс”-ыг жишээ болгон авсанд оршино.

Тухайн үед гадаад хэлнээс орчуулсан “Олон улсын Үндсэн хуулийн оршил ба Англи, Америк, Япон, Норвеги улсын үндсэн хуулийн дэвтэр” хэмээх 102 хуудастай гар бичмэлд 6 төрлийн хууль зүйлийг багтаажээ. Эхний 15 хуудас бүлэг нь “Олон улсын үндсэн хуулийн оршил” хэмээх гарчигтай бөгөөд ХҮШ зууны эцэс хүртэл буюу дундад зууны Европын орнуудын улсын хурлын тухай танилцуулгыг багтаасан бөгөөд Умард Америкийн Холбоот улсын хэмжээт Үндсэн хууль, Францын улс, Шведийн хаант улс, Австрийн хаант улсын үндсэн хуулийн тухай тайлбарыг өгүүлжээ.¹³

Уг оршил бичигт: “ХҮШ зууны эцэс хүртэл Их Европын олон газар эртнээс эзэнт засаг явуулахаас өөрийг үл хэрэглэх бүлгээ. Франц улсын орон нутгийн төлөөлөгчид түшмэдийн хурал, Испани дахь конгресс хэмээх хурал, Герман дахь муж улс ба хот улсын хурлууд эрт цагаас цааз хууль зохиож үндсэн жургаан мэт нэгэн буй ...боловч XIX зууны үес дор цөм гээгдэн хасагдаж гагцхүү Швейцарын хот кантон ба Нидерланд хийгээд Германы хэдэн сул хот ба Швед, Полони, Венеци дор үлдсэн нь тус тусын эзэрхэг хотын хүчин дор эвдэгдэхийн аюул их бүлгээ” гэжээ. Цааш нь “Хэмжээт цаазтыг дэлгэрүүлсүгэй хэмээсэн их явдлуудын дотор Австрийн үндсэн хууль нь их оновчтой болмуй. Гэтэл бас Шведийн хурлын тухай хэвийн хуулийг 1877 онд хувьсган зассан ба Финлянд хэмээх Оросын харьяат бага улсад ардын төлөөлөгчдийн хурлыг 1879 онд нээснээс энэ хоёр явдал болбаас судар дор чухал тэмдэглэвээс болмуй” гэсэн байна. Оршил бичгийн төгсгөлд “Жич Англи улсын маш олон бөгөөд их колони газрууд үйлдэхүй ер Европын хүчирхэг улсууд харьяат колониуд гол газраас шууд нугалан захирч засгийн эрх мэдлийг бүрнээ гол газар чандлан барих бөгөөтөл Англи улс ер гол засгийн газрын эрх мэдлийг шууд олон колониуд дор явуулсугай хэмээх үгүй тэр байтугай сүүлийн 50 жил дотор Англи улс өөрийн харьяат олон колони газар орны төлөөлөгчдийн хурал нээж, газар орон бүрийн суртал боловсрол ба хүч чадал, зан суртлыг гаргаж хурлын эрх мэдлийн хэмжээг хэдэн зэргээр ялган салгаж тус бүр зохилдуулахыг хичээмүй. Бүрэн бүтэн улсад өөр болох Канад, Австри зэргийн хуулиуд нь ...автономи зэргийг алдмуй. Португал зэрэг газар нь цэргийн чанд хуулиар захирагдмуй. Энэ хоёрын хооронд газар орны эрх чанар ба ард амьтны боловсрол, баян хоосон ... адилгүй учир тухай бүр хянан үзэж цаг дор нийлүүлэн олон зэрэг дэвийн эрх мэдлийн захиргаа олгосон нь маш гайхамшигтай мэргэн засгийн бодлого бөгөөд гол газраас харьяат колониудыг дотлолон дэлгэрүүлсүгэй хэмээн үзсэний бэлхэн гэрч мөн буюу хэмээн оршил бичсэн ану төгсөв” гэжээ.¹⁴

Тус дэвтрийн 2, 3 дугаар хэсэгт Англи улсын үндсэн хуулийн орчуулгыг багтаажээ. Үүнд 1215 оны Магна Хартийн товч орчуулга ба 1225 онд III Хэнри хааны заларсан их Харти бичгийн товч орчуулгыг оруулсан байна. 4 дүгээр хэсэгт Норвеги

¹³ Олон улсын Үндсэн хуулийн оршил ба Англи, Америк, Япон, Норвеги улсын үндсэн хуулийн дэвтэр. Үндэсний төв номын сан. Шифр 2898/96 цахим эх. Нийт 102 тал.

¹⁴ Олон улсын Үндсэн хуулийн оршил ба Англи, Америк, Япон, Норвеги улсын үндсэн хуулийн дэвтэр. х. 3-14.

улсын Үндсэн хуулиас улсын хурлын тухай зүйлүүдийг түүвэрлэн бичсэн байна. 5 дугаар хэсэгт Хойд Америкийн Холбоот улсын үндсэн хууль, 6 дугаар хэсэгт Япон улсын үндсэн хуулийг бүрэн бүтнээр нь орчуулсан байна.

1215 онд анх зохиогдсон Английн “Магна Харти”-д туссан гол санаануудыг дурдвал: сүм хийдийн халдашгүй бие даасан байдал, эрхийг хамгаалан баталгаажуулах, газрын эзэд, язгууртан тэдгээрийн хоорондын болон тэдгээрээс албат нартай үүссэн маргаанд Эзэн хааны оролцоог халах, хүний амьдралын үндсэн эх сурвалж болсон үл хөдлөх хөрөнгийг өрөнд болон гэмт хэргийн торгуульд хураан авахыг хориглох, шүүхийн хараат бус, бие даасан байдлыг хангах, шүүхийг Эзэн хааны нөлөөнөөс ангид байлгах, хааны болон түшмэд нарын дур зоргоор авирлахыг хязгаарлаж, шүүхээр хянаж байх, чөлөөт иргэний эрх чөлөө, түүнийг шүүхээр хамгаалах, улс орноо нээлттэй байлгах зэрэг олон асуудлыг зохицуулж байв.¹⁵

Улсын анхдугаар их хурлын хэлэлцэх үндсэн асуудлын нэг нь шинэ Үндсэн хуулийн төсөл байсан билээ. Төсөл боловсруулах ажил удааширч байсан тул 1924 оны 5 дугаар сард ЗХУ-ын хууль цаазын мэргэжилтэн П.В.Всесвятскийг урьж ирүүлж, зөвлөгөө авсан байна. Улмаар засгийн газрын 1924 оны 10 дугаар сарын 24-ний өдрийн 39-р хурлаар Үндсэн хуулийг зохиох ба засгийн газрын хурлын дүрмийг шинэчлэн тогтоох асуудлыг хэлэлцээд Ерөнхий сайд Б.Цэрэндорж, Ж.Цэвээн, Э.Ринчино, Гомбобадамжав нарыг тусгай комисс болгон томилж 3 долоо хоногийн асар богино хугацаанд хуулийг эцэслэн боловсруулахыг даалгажээ.¹⁶

4. Дүгнэлт

Эцэст нь тэмдэглэхэд, Үндсэн хууль боловсруулах комиссоос АЗГ-ын 3 жилийн үйл ажиллагааны туршлагад тулгуурлан, мөн хугацаанд гарсан хууль эрхийн актуудыг үндэс болгон Үндсэн хуулийн төслийг богино хугацаанд хийж гүйцэтгэжээ. Хэдийгээр Коминтерны шинээр томилогдсон төлөөлөгч Т.Рыскуловын дарамт шахалт, Зөвлөлтийн мэргэжилтэн оролцсоны улмаас Зөвлөлтийн үндсэн хуулийг загвар жишээ болгосон боловч Улсын түр цагийн хурлын дүрэм, нутгийн захиргааны дүрэм зэргийг харгалзан өөрийн орны онцлог, олноо өргөгдсөн үеийн хууль цаазын уламжлал, олон улсын, ялангуяа Европын соёлтой орнуудын Үндсэн хуулийн зарим жишгийг бодолцон төслийг боловсруулсан байна. Өөрөөр хэлбэл, 1924 оны Үндсэн хуулийн төсөл нь нэг талаас улс орныг зөвлөлтжүүлэх гэсэн, большевик намын үзэл суртлыг шүтэн бишрэгч “хэт хувьсгалч” үзэлтнүүд, нөгөө талаас өөрийн орны онцлогийг харгалзан бүгд найрамдах засаглалыг аядуу аажмаар хэрэгжүүлэх гэсэн үндэсний либерал үзэлтнүүдийн үзэл бодлын дундын тохиролцоо буюу зөвшилцлийн үр дүн байсан гэж үзэх үндэстэй юм. 1920-иод оны эхэн үеийн Монголын улс төрийн зүтгэлтнүүд, Ерөнхий сайд асан Догсомын Бодоо, Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрдэмтэн гишүүн Жамсрангийн Цэвээн, Хууль зүйн яамны сайд С.Магсаржав нарын зэрэг Монгол төрийн бодлого боловсруулагчдын үзэл бодол, Ардын төрийн анхны хууль тогтоогчдын боловсруулж

¹⁵ *Магна Харти. Орчуулсан П.Амаржаргал, Редактор Н.Лүндэндорж. УБ., 2012, тал.8-9.*

¹⁶ *МУУТА, X-1, Д-1, ХН-289, хуудас.424-425.*

байсан Ардын засгийн гарааны үеийн хууль дүрмүүд тодорхой хэмжээгээр анхны Үндсэн хууль боловсруулах ажилд нөлөөлж, эергээр туссаныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

5. Эх сурвалж

- *Ж.Цэвээний боловсруулсан Үндсэн хуулийн төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.*
- *Ж.Цэвээний төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.*
- *Д.Бодоогийн төсөл. МУУТА, ТБА, Х-1, Д-1, ХН-2, тал 85-91.*
- *Д.Бодоогийн төсөл. МУУТА, ТБА, Х-1, Д-1, ХН-2, тал 85-91.*
- *Ардын засгийн анхны Ерөнхий сайд Догсомын Бодоо. Эмхэтгэл. УБ., “Стратеги академи”, 2021, тал 40-43.*
- *МУУТА, ТБА. Х-1, Д-1, ХН-80, хуудас.171-173.*
- *Догсомын Бодоо. Хэлсэн, бичсэн зүйлийн түүвэр. Эмхэтгэсэн Л.Бат-Очир. УБ., 2001. тал 72-73.*
- *Олон улсын Үндсэн хуулийн оршил ба Англи, Америк, Япон, Норвеги улсын үндсэн хуулийн дэвтэр. Үндэсний төв номын сан. Шифр 2898/96 цахим эх. Нийт 102 тал.*
- *Олон улсын Үндсэн хуулийн оршил ба Англи, Америк, Япон, Норвеги улсын үндсэн хуулийн дэвтэр. х. 3-14.*
- *Магна Харти. Орчуулсан П.Амаржаргал, Редактор Н.Лүндэндорж. УБ., 2012, тал 8-9.*